

Osmanlı Medreseleri

Eğitim, Yönetim ve Finans

Editörler:

Fuat Aydın-Mahmut Zengin
Kübra Cevherli-Yunus Kaymaz

Mahya Yayıncılık 80

“Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans”

Yayına Hazırlayanlar

Fuat Aydın-Mahmut Zengin-Kübra Cevherli-Yunus Kaymaz

Kapak Tasarımı / Sayfa Düzeni

stepajans@stepajans.com

Baskı / Cilt

**Step Ajans Rek. Matbaacılık Tan. ve Org. Ltd. Şti.
Göztepe Mah. Bosna Cad. No:11 Bağcılar / İstanbul
Sertifika No: 12266 T (0212) 446 88 46**

1. Baskı, İstanbul, Nisan 2019

ISBN 978-605-5222-71-0

© Mahya Yayıncılık, 2018

**Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın çoğaltılamaz.**

**Mahya Yayıncılık ve Eğitim Hizmetleri San. Tic. A.Ş.
Karagümrük Mah. Adnan Menderes Blv. No: 76/29 Fatih/İstanbul
Sertifika No: 40658 T: (0212) 531 25 25
info@mahyayayincilik.com.tr twitter.com/mahyayayincilik**

HİSÂRİYE MEDRESESİ VAKFIYESİ ÖRNEĞİNDE OSMANLI MEDRESELERİNİN HUKUKÎ TEMELLERİ VE FİNANSMANI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Ahmet İnanır*

Giriş

Tokat, tarihte birçok medeniyete ev sahipliği yapmış önemli bir şehirdir. Tokat'a ilk Müslüman akınları Emeviler dönemine rastlar. Ancak Tokat 1074 tarihinde Danişmend Gazi (1072-1085) tarafından fethedilmiştir. Onlar burada uzun bir süre hüküm sürmüş, ardından da Selçuklular, İlhanlılar, Eretnalılar ve Kadı Burhaneddin'in (1381-1398) hâkimiyeti altına girmiştir. 1398 yılında ise Yıldırım Bayezid döneminde Osmanlılar hâkimiyetine geçmiştir.^[1]

Dânişmendlilerin fethinden itibaren neredeyse her dönemde Tokat'ta; câmi, mescid, zâviye ve imaret yanında pek çok medrese açılmıştır. Bu medreselerden bir kısmı günümüze ulaşamayıp yok olurken bir kısmı ise varlığını günümüze kadar devam ettirebilmiştir. Makaleye konu olan Hisâriye Medresesi Sultan Çelebi Mehmet devri Rumeli Beylerbeyi Bayezid Paşa'nın kardeşi Emir Yahşi Beyoğlu Emir Hisâr Bey tarafından 814/1411 kurulmuş erken dönem Osmanlı medreselerinden biridir. XX. Yüzyılın başlarına kadar da medrese olarak faaliyet göstermiştir.

Medreseler; diğer İslam memleketlerinde olduğu gibi, Osmanlı'da da yüksek seviyede eğitim ve öğretimi gerçekleştirilen örgün eğitim ve öğretim müesseseleriydi. Müderrislerinin aldıkları yevmiyelere göre Yirmili, Otuzlu, Kırklı, Ellili, Altmışlı olmak üzere sınıflandırılırdı.^[2] Yapısı ve işleyişi açısından vakıf sistemi içinde yer alan ve kısmen özerkliğe de sahip olan bu medreseler, verdikleri eğitim hizmetlerini devletin denetiminde

* Gaziosmanpaşa Üniv. İlahiyat Fakültesi. Doç. Dr. ahmet.inanir52@gop.edu.tr

[1] Ali Açkel, "Tokat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41: 219-223.

[2] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984), 11-12.

sürdürürlerdi.^[3] İlk dönemlerden itibaren büyük medrese kurucularının ileri gelen devlet adamı olmaları devletin daha baştan itibaren kurucu ve denetleyici etkisine işaret eder.^[4] Araştırma konusu medrese de kurucuları bakımından benzer özellikleri taşımaktadır.

Tokat'ta Türk hâkimiyeti boyunca Emir Hisar Bey Medresesi haricinde Yağlıbasan, Pervane, Mevlana Ümmet, Hacı Ömer, Kadı İmad, Kadı Hasan Darülhadisi ve Mevlanazade Darülhadisi medreseleri gibi 34 medrese bulunmaktadır.^[5] Bu medreselerin mühim bir kısmı mahalle camilerinin ya da mescidlerinin bir parçası gibi teşekkül etmiştir.

Bir medrese derslane ve talebelerin kaldığı odalardan oluşur. Medreselerin idarecileri durumunda bulunan mütevelliler, vâkıf tarafından atanmakta ve medrese görevlileri arasında bulunan müderris, imam, müezzin, mürid, ferrâş ve bevîb ile öğrencilere vâkıfın vakfiyelerde belirttiği üzere maaşlarını ödemekle, ayrıca medresenin eğitim ve öğretime hazır halde tutulmasını sağlamakla görevliydi. Bu yolla yapılan medrese başka bir dış yardıma muhtaç olmadan asırlarca hizmet verebilirdi. Vâkıfın isteğine göre imâret, kütüphâne, hamam vs. medreseye ilave edilirdi. Talebeler aldıkları burslar yanında imâretin tabhânesinden iki öğün yemek yemektedirler. Osmanlı ilmiyesi işte bu şartlarda yetişir; şeyhülislâmlık, kazaskerlik, kadılık, müftülük, müderrislik, cami hizmetleri, kâtiplik vb. gibi pek çok saha da istihdam edilirdi.^[6] Bu çalışmada XV. Yüzyılın ilk yarısında Tokat'ta kurulan Hisâriye Medresesi vakfiyesi bağlamında Osmanlı medreselerinin hukukî temelleri ve finansmanı tespit edilmeye çalışılacaktır. Söz konusu vakfiye Arapça yazılmış ve henüz tercüme edilmemiş sadece tıpkı basımı yapılmış bir vakfiyedir.^[7]

1. TOKAT HİSÂRİYE MEDRESESİ'NİN TARİHÇESİ

Kitabesinde ve vakfiyesinde yer alan bilgilere göre Sultan Çelebi Mehmed devri devlet adamlarından Zahîrüddîn Emir Hisar Bey tarafından in-

[3] Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. E. İhsanoğlu (İstanbul: IRCICA, 1998), II:230

[4] Fahri Unan, "Medreseler ve Osmanlı Merkezî Yönetimi", erişim: 20.11.2010 <http://yordam.manas.kg/ekitap/pdf/Manasdergi/sbd/sbd9/sbd-9-01.pdf>, ss. 1-7.

[5] Murat Hanılçe, "Medreselerde Geceleyenlerin Profilleri Üzerine Bir Deneme: Tokat Medreseleri Örneği (1830-1847)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21/1 (Mart 2017): 238-239.

[6] Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, (İstanbul, İrfan Matbaası, 1976), 18-19; Ahmet Şimşirgil, "XVI. yüzyılda Tokat Medreseleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, VII, (2015), 227-228.

[7] Ali Açık- Abdurrahman Sağır, *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları-Vakfiyeler* (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları, 2005), 134-149.

şaa edilmiştir.^[8] Emir Hisar Bey'in babası ise Emir Yahşi Bey'dir. Vakfiyede "Rahmetli Emir Emînu'd-dîn Yahşi es-Sadr b. Sinaneddin Yusuf el-Aksariyî'nin oğlu Zahîru'd-devlet ve'd-dîn Hisar Bey" olarak geçmektedir.^[9] Emir Hisar Bey *Amasya Tarihi*'nde yer alan bilgiye göre Beyazıt Paşa'nın kardeşidir.^[10] Zahîrüddîn nisbesinin ise o dönemde bir gelenek olarak ileri gelen devlet adamlarına verilen bir unvan olduğu söylenebilir.

Hisâriye Medresesi ilk defa 814/1411-1412 yıllarında Haç dağı eteklerinde inşa edilmiştir. Kitabesinde zâviye olarak zikredilmekte, darü'l-fukara (fakirler evi) adıyla da anılmaktadır.^[11] Vakıf defterinde medresenin banisi Emir Hisar b. Yahya olarak geçmekteyse^[12] de bu durumun yazım hatası olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim kitâbe ve vakfiye yanında 1455 tarihli tahrirde de medresenin adı Emir Hisar Bey'in babasının adına izafeten "Veled Yahşi" olarak kaydedilmektedir.^[13] Bu dönemde Emir Hisar mahallesinin bulunduğu ve buradaki mescidin "Mescid-i Yahşi-oğlu" namıyla kaydedildiği görülmektedir. Bu bilgilerden hareketle Emir Hisar Bey'in Tokat'ın ileri gelen bir Bey'i olduğu söylenebilir.^[14]

Tokat, 1472 yılında Uzun Hasan ve Karaman kuvvetlerinin baskınına uğramıştır. Bu sırada başta can ve mal olmak üzere birçok kıymetli eser zarar görmüştür.^[15] 1485 tahririnde, daha birçok mahalle ile birlikte Emir Hisar mahallesi de yok olmuştur. Nitekim evkaf defterinde Hisâriye medresesi vakıfnamesinin Uzun Hasan fetreti sırasında kaybolduğundan eski müderrislerle müteveli arasında nizalı bir durum meydana gelmiştir. Müderrislerin itirazı 1452 tarihli vakıf kaydı ile 1485 tarihli kayıtlar karşılaştırıldığında söz konusu vakfın zenginliğinin neredeyse ortadan kalktığı anlaşılmaktadır. Zira ilk dönemlerde on beş sayfayı bulan bir varlık listesi bulunurken sonraki tarihte ise mütevâzi bir vakfa dönüşmüştür. Bu niza söz konusu görevlilere verilecek ücretler hususunda padişah buyruğu sa-

[8] *Evkaf Defteri* 583, 42; BA, TD 2, 171-173 Bu dipnot ve aşağıdaki aynı referanslar İsnad sistemine göre düzenlenmeli; Ferit Acunsal, *Gerçeklerin Diliyle Tokat* (İstanbul: Tanin Basımevi, t.y.), 89.

[9] Uzunçarşılı, *Tokat Kitabeleri*, 41-42.

[10] Halis Asarkaya (Cinlioğlu), *Osmanlılar Zamanında Tokat* (Tokat: Tokat Matbaası, 1941), 24-25; Yahşi oğlu Bayezid Paşa'nın da Tokat'ta H. 820/1417 tarihli bir imâret vakfı bulunmaktadır (<http://www.vgm.gov.tr/sayfa.aspx?Id=21>).

[11] Uzunçarşılı, *Tokat Kitabeleri*, 41-42.

[12] *Evkaf Defteri* 583, 42; Şimşirgil, "XVI. yüzyılda Tokat Medreseleri", 231.

[13] BA, TD 2, 171-173; Şimşirgil, "XVI. yüzyılda Tokat Medreseleri", 231.

[14] BA, TD 2, 12; Şimşirgil, "XVI. yüzyılda Tokat Medreseleri", 231.

[15] *Selahattin Tansel, Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyetleri*, (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1985), 308-309.

yesinde çözümlenmiştir.^[16] Bu durumda tarafların mahkemeye düştükleri tahmin edilebilir. Söz konusu yıllara ait şer'iyeye sicillerinin tespit edilmesi ve Padişah buyruğuna ulaşılması konunun daha iyi aydınlatılması açısından önem arz etmektedir.

Kayıtlardan tespit edilen bilgilere göre XVI. Asrın ilk yarısında Hisâriye Medresesi'nde 19 Cemâziye'l-evvel 934/10 Şubat 1528'de Mevlâna Hayreddin günlük 15 akça ile müderrislik yapmaktadır.^[17] Aynı yüzyılın ortalarına doğru ise zahirî ve batınî ilimlerde kemal derecesinde bulunan Şeyh Abdülmecid Şirvânî'nin (ö. 1563) oğlu Mevlânâ Ali, günde 10 akça ile medreseye hoca tayin edilmiş, elindeki berat gereğince burada fıkıh, hadis ve tefsir dersleri vermiştir.^[18]

Yapılan inceleme sonucunda söz konusu medresenin XVII. Yüzyılın ortalarına doğru bir tamir geçirdiği söylenebilir. Nitekim bir Sâkk mecmûasında Evâil-i Şaban 1056/12-21 Eylül 1646 tarihli söz konusu medreseyle ilgili bir hüccet bulunmaktadır.^[19] Burada yer alan bilgilere göre medresenin müderrisi Ahmed Efendi medresenin dâhilindeki dershane ve yanbaşındaki hücrenin "harabe müşrif" olduğu, derslerin yaz aylarında dışarıda yapıldığı, kışın ise yapılamadığını, medresenin duvarlarının döküldüğü ve merdivenin de yenilenmesinin zaruretinden bahsederek medresenin keşfinin yapılarak tamir olunması için gereken masrafın belirlenmesini mahkemeden talep etmiştir. Bunun üzerine bir mahkeme görevlisiyle birlikte iki gayr-i müslim mimar Hisâriye medresesine gönderilmiş ve yapılan incelemeden sonra pencere demiri ve kapıların dışında 150 yük kireç ve 1.500 şişhane tuğlaya ihtiyaç duyulduğu, toplam maliyetin ise en az 10.000 akçaya mal olacağı tespit edilmiştir. Bu bilgilerden adı geçen medresenin söz konusu tarihlerde etrafı bir tamir gördüğü tahmin edilmektedir.^[20]

1830-31 yılları arasında medresenin Haç dağı eteklerinden şimdiki yerine taşınmış olduğu iddia edilebilir. Zira nüfus defterlerine göre 1830-31'de Hocazâde Medresesi'nin konukları arasında hatta listenin en başında Hisâriye Müderrisi el-Hâc Salih Efendi b. Ömer ismi yer almaktadır. Defterin verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Müderris Salih Efendi uzun bir süre burada kaldıktan sonra 1247/1832'de Muslihiddin Mahal-

[16] Şimşirgil, "XVI. yüzyılda Tokat Medreseleri", 231.

[17] Topkapı Sarayı Arşivi, D. 5335, 7a; Şimşirgil, "XVI. yüzyılda Tokat Medreseleri", 231.

[18] Şimşirgil, "XVI. yüzyılda Tokat Medreseleri", 233.

[19] Ankara Milli Kütüphane'de Yazmalar Kataloğu'nda Tokat Mahkeme-i Şeriye Mecmuası başlığı altında 06 Mil Yz A 2308 demirbaş numarası ile kayıtlıdır. Vr. 63/a, B. No: 256 (Ayrıntılı bilgi için bkz. "Bir Sakk Mecmuasına Göre 17. Yüzyılda Tokat", Karadeniz Araştırmaları, 20 (Kış 2009):

[20] Ümit Ekin, "Bir Sakk Mecmuasına Göre 17. Yüzyılda Tokat", 64

lesi'ne taşınmıştır.^[21] Salih Efendi'nin Hisâriye Medresesi'nin müderrisiyken Hocazâde Medresesi'nde konaklaması ve ardından büyük olasılıkla bir eve taşınması söz konusu tarihlerde medresenin yeniden yapılmasıyla ilgili olmalıdır. Zira bakım ve onarım görme ihtimali bulunsa da bu durum ekseriyetle bir başka medreseye taşınmasını gerektirmez. Diğer taraftan Tokat'taki birçok medresede konaklayan misafirler tespit edilebilirken Hisâriye medresesinde kimsenin kalmaması^[22] üstelik müderrisin bir başka medresede misafir kalması bu iddiayı güçlendirmektedir. Muhtemelen işte bu yıllarda eski medresenin kalıntı yapı malzemeleri kullanılmak suretiyle bugünkü Takyeciler Cami'i yanındaki eski bir han arsasında yeni bir medrese yapılmış, eski medresenin mermer üzerine sülüs hatla yazılmış kitabesi de kapısına konmuştur.^[23]

1899 ve 1900 yıllarına ait İlmîye Salnamelerinde ise Hisâriye Medresesi o dönemde Saman Pazarı diye bilinen bugünkü mevkiinde yer almaktadır. Bu dönemde müderris olarak Vekil Mehmed Efendi görev yapmaktadır. Öğrenci mevcudu ise 48'dir.^[24] Cinlioğlu, medresenin 20. Yüzyılın başında 1320 ve 1337 yıllarında iki defa tamir gördüğünü belirtmiştir.^[25] Zamanla harap bir hale gelen medresenin kitabesi ve kapı süslemeleri sökülerek 1953 yılında Tokat müzesine getirilmiştir. Günümüzde ise binası satılmış olduğundan ev olarak kullanılmaktadır.^[26]

2. HİSÂRİYE MEDRESESİ VAKFİYESİ

Medrese vakfiyesi ilk defa 814/1411 tarihinde kaleme alınmıştır.^[27] Ancak takip eden 820/1417, H. 835/1432 ve 852/1448 yıllarında şahitler huzurunda dönemin kadılarına vâkıfın evlâdları ve hak sahipleri tarafından yeniden tescil ettirilmiştir. Mehmet Paşa b. Seyyidî Ahmet Çelebi, Mevlana Taceddin İbrahim ve Mevlana Sinan b. İsa ve ...b. Ahmed ve Mevlana Hasan b. Mehmet Artovalı ve Seyyidi Seyyid b. ... Çelebi ve Abdullah b. Abdülhayların şahitliğiyle vakfiyenin içeriği sabit olmuş ve Tokat kadısı Muhammed b. Hacı Muhammed onların şahitliğiyle bu vakfiyeyi kabul etmiştir. Tokat kadısı Seyyid Hasan b. Seyyid Hasan da kuruluş içeriğine muttali olduktan

[21] BOA. Nfs. d. 2284: 417; Hanılçe, "Medreselerde Geceleyenlerin Profilleri Üzerine Bir Deneme", 243.

[22] Konaklayanlar ve kaldıkları medreseler için bkz. Hanılçe, "Medreselerde Geceleyenlerin Profilleri Üzerine Bir Deneme", 243-244.

[23] Asarkaya, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, 24.

[24] Hanılçe, "Medreselerde Geceleyenlerin Profilleri Üzerine Bir Deneme", 243.

[25] Asarkaya, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, 24.

[26] E. Yavi, *Tokat*, (İstanbul: Tokat Otelcilik Turizm A.Ş. Yayını 1986), 71.

[27] Açıkel-Sağırılı, *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları*, 134-135.

sonra bu vakfiyeyi imzalamıştır. 835/1432 senesinde Kadı Mahmud b. Şeyh Hasan b. Abdulvehhab vakfiyeyi tahrir etmiştir. Aynı vakfiye 852/1448 senesinde Tokat kadısı Yusuf b. Ömer tarafından tekrar yazılmıştır. Dönemin Tokat kadısı kendi tarafınca bilinen şartlar çerçevesinde vakfiyeyi lâzım (bağlayıcı) sahih bir hüküm ile tescil etmiştir.

Hisâriye Medresesi'ne yaklaşık yüzü aşkın köy ve mezra, fundalıklar, iki adet yazlık ve kışlık ev, iki dehliz, yüzlerce bahçe, onlarca değirmen, boyahaneler, bir han ve yüzlerce tarıma elverişli arazi bulunmaktadır. Vakfiyelerde bazen bu köy ve mezra isimleri açık bir şekilde yazılırken bazen Kiryas, Bizeri, Endiz, Kazabâd, Kurt Beli, Beş Viran, Mahibüilent ve Komana'taki arazinin tamamı ya da köy ve mezraların tamamı" şeklinde ifadeler bulunmaktadır.^[28]

Vakfedilen köy ve mezralara bakıldığında bugünkü Tokat çevresi başta olmak üzere Amasya ve Sivas'a^[29] ulaşacak genişlikte olduğu görülmektedir. Köy ve mezraların diğer mevkuflara göre daha fazla olmasının temel nedeni, bu köy ve mezralarda ekilen buğday ve arpanın, yetişen bağlar ve meyve bahçelerinin dönemin şartları içerisinde en önemli gelir kaynağı olduğu söylenebilir. Vakfiyenin şartlarına bakıldığında incelediğimiz medresede hangi derslerin okutulması gerektiğiyle ilgili bilgi bulunmamaktadır. Ancak atanacak müderrisin özelliklerinden bahsederken "Medresenin müderrisi dini ilimleri bilen iffetli ve salih bir kimse olmalıdır. Ayrıca hoca fakahânın derslerini takip edecek bir 'muft', yine medrese de ikamet edecek 6 fakih" öğrenci tespit edilmektedir.

2.1. Vâkıfın Şartları

1) Belirtilen akarın gelirlerinin $\frac{1}{4}$ ü ihtiyaç ve zarûret hâsıl olduğunda gayri menkûlün imarına harcanır. Yine ihtiyaç halinde medresenin diğer işleri için harcanır.

[28] "Vakıflardan birisi de, mezkûr şehir çalışanları tarafından vakfedilen 'Mahibüilent' nahiyesinde bulunan ziraate elverişli yerlerden 6 parselin tamamı. 1.Parselin sınırı, dereyatağına ve üç taraftan Mahmud'un arazisine bitişiktir. 2.Parselin sınırı, Sungur'un arazisine ve üç taraftan Mahmud'un arazisine bitişiktir. 3.Parselin sınırı, yola, Ahmet, Mahmut ve Sungur'un arazisine bitişiktir. 4.Parselin sınırı, vakfedene, Sungur, Mahmut ve Ahmet'in arazisine bitişiktir. 5.Parselin sınırı, dere yatağına ve Ahmet Haharo ve Mahmut'un arazisine bitişiktir. 6.Parselin sınırı, 'Difya' köyü, Akkaya, Mahmut ve Bahattin'in çocuklarının arazisine bitişiktir. Vakıflardan birisi de, sınırlarının tamamı yola ve nehre bitişik, ve sınırları çarşı ve bahçeye bitişik olan nehir tarafında şehrin içine yapılmış hamamların tamamı." (Açikel-Sağırılı, *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları*, 146-148).

[29] (Kadı) Burhaneddin'e kadar uzanan köyler, boyahaneler, araziler, arsalar, fundalıklar, meyve bahçeleri, değirmenler, şer'i belgede geçtiği üzere bütün meyve bahçeleri, fundalıklar ve ağaçlar, Öbekhan diye bilinen bina ile birlikte Bişurubde adıyla bilinen ev. (Açikel-Sağırılı, *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları*, 134-135).

2) Bir müderris; her zaman ve vakitte geçerli dirhemlerden 6 dirhem günlük müderrise verilecek. Ayrıca müderrise tarladan elde edilen mahsulden senede 1/3 buğday, 1/3 arpa, 1/3 olacak şekilde toplam 18 ölçek verilir. Müderris aynı işlerle meşgul olan sâlih bir kişiyi yerine getirebilir.

3) Fukahanın derslerini takip edecek bir yardımcı muîd. Muîd için günlük 2 dirhem, her sene elde edilenlerden 6 ölçek.

4) Medrese de ikamet edecek 6 yardımcı, fakih olarak da geçmektedir. Fakihlerde her birine günlük 1 dirhem, her sene elde edilenden 1 ölçek verilir.

5) Kapıları açıp kapatacak bir kapıcı.

5) Mürtekeb-i Kebîreye ise ceza için hak ettiği pay verilmez.

6) Vakfedenin maslahatlarına bakmak için, akarların kira gelirlerini almak için mütevellî kılar. Elde edilenlerden hayatı boyunca Müftü de hakkına düşeni alır, ondan sonra bir soydan sonra diğer soyu, bir asırdan sonra diğer asır, bir batından sonra diğer batın, bir nesilden sonra diğer nesil ve torunları takip etmek suretiyle evlatları alır. Müftünün nesli son bulup, hiç kimse kalmazsa, medrese mamur olduğu müddetçe, zikredilen şehirdeki kadı, mütevellî ve bakıcının maslahatlarına harcanmasına karar verir. Medrese yıkılıp günler geçtiği halde özürlü durup yerine yapılması mümkün olmayıp, olağanüstü durumlardan ötürü ilim tahsili de kolay olmazsa, mütevellînin belirlediği fakirlere ve 'Tokat' şehrindeki Müslüman miskinlere verilir. İşte bunlar açık bir şekilde bilinen bir yol, program, belli şartlar ve kanunlar muvacehesinde yapıldı ki bu kurallar ne değiştirilir, ne de kaldırılır... Bilakis belirli masraflar için yeterli bir gelir olduğu takdirde bu hükümler, yerler ve gökler sabit kaldığı sürece mukteziyi İslam'a çekecektir. Bazı vakitlerde, gelirlerde miktarı kadar hisselerde kırıklığa maruz kalma durumu, noksanlık meydana gelirse bu durum miktarınca haklara, hisseler ve paylara tevzi edilir. Hiçbir padişah veya kadı veya vali olsun bunu değiştirmeye çalışması, dönüştürmeyi kastetmesi helal değildir. Kim ki bunun iptaline uğraşırsa veya ihmal edilmesine çalışırsa, Allah'ın ve Meleklerinin ve Peygamberlerinin ve insanların laneti onun üzerine olsun.

[30] Vakfiyenin ferağ kaydı ise şu şekildedir:

Vakfeden Hayy ve Kerim olana bırakmıştır. Mevla-i A'la, kadıların ve hakimlerin sultanı, helal ve haram yollarını açıklayan, nefsinin faziletlere satmış, faziletlerin kaynağı, üstte imzası bulunan hakim'e sabit ve net oldu ki- Allah onu kendi rengi ile boyasın, yüceliğinde devam ettirsin- mezkûr vakfeden kişi adı geçen vakıfların tümünü; tüm sınırlarıyla (hudutlar), tüm ekleriyle (murafık), tüm tabileriyle (tevabi), tüm ilgileriyle (levahık), belirli şartları ve kayıtlara göre sağlığında, selamette oluşunda,

[30] Bakara 2/181.

tasarrufundaki izin sahibi oluşunda, sözlü veya fiili olarak teberru etiklerinde, uygulayıcı olmasında, hayatta kalma halinde adı geçen medresenin maslahatına vakfetmiştir. Allahtan bir hükümdür. Gölgesi onun yüzündedir. Vakfedenin mirasçılarının büyükleri lüzumu ve ibramında bu vakfın sıhhatinedir. Güvenilirlik konusunda sıkıntı olmadığını görünce buna tam bir güvenle sıhhatine H. 820/1417 Şaban ayında şahadet etmiştir. Bunu Allah'ın rızasını uman fakir kulun şahidi yazıya geçmiştir. İçindekileri imzalayan İbrahim b. Abdulhamid şahit oldu. İçindekilere Mahmud b. Şeyh Hasan b. Abdülvahab şahit oldu. İçindekilere hakimlerin hükmünü en iyi bilen Hıdır b. Tura Bey şahit oldu. Mezkür Ali b. Mahmud Şeyh Hasan b. Sivaslı kadı Abdülvahab..... Tokat şehrinde şahit oldu. Yukarıda imzası olan hakim ve ben zayıf kul Ali b. Tikri Vermiş şahit oldu. İçindekilere ... b. Sivaslı Şeyh Hasan şahit oldu. İçindekilere Muhammed b. Ali şahit oldu... Adı geçenleri Kutbettin b. Cemaleddin yazdı. İçindekilere Hacı Pazarlı b. Hıdır Ummalı şahittir. İçindekilere Muhammed b. Sadri ve Muhammed b. Taceddin şahit oldu. İşbu vakfiyenin aslı Evkaf İdaresi'nde makbuzum olmuştur. Fi 9 Mayıs sene 1323 Mütevellî-i Hisariyye el-Mu'l-zade (Mühür)^[31]

Uzun Hasan ve Karaman kuvvetlerinin tahribatı sonrasında 1485 Tarihli tahrir defterine göre söz konusu medresenin vakıf malları ve sarf yerleri Şimşirgil'den naklen şu şekildedir:

1. Komanat nahiyesine bağlı Boyalu köyü mâlikâne hissesi. Hasılı 5 müd buğday, 3 Müd arpa ve 500 akça.
2. Komanat nahiyesine bağlı Dihoy köyü mâlikâne hissesi. Hasılı 2 müd buğday, 1 müd arpa ve nakit 1000 akça.
3. Bizeri köyü ve Elma ağaç mezraası mâlikâne hisseieri. Hasılı 30 müd buğday, 10 müd arpa ve 4000 akça.
4. Kazabâd nahiyesine bağlı Keşlik köyü mâlikâne hissesi. Hasılı 3 müd buğday ve 1 müd arpa.
5. Kazabâd nahiyesine bağlı Kadı Ömer köyü mâlikâne hissesinin yarısı. Hasılı 2 müd buğday, 1 müd arpa ve nakit 300 akça. Hacı Sinan bağı denilen Geyras vadisi. Senelik hâsılı 155 akça.
6. Çağa gölünde Div Şeref bağı denilen yer. Senelik hasılı 255 akça.
7. Ağuyar bağı da denilen Göçek bağı geliri. Senelik 35 akçadır.
8. Geyras vadisinde Kadı Celal zemini. Senelik geliri 85 akça
9. Kızılköy'de bir zemin geliri. Yıllık 120 akçadır.
10. Kadirlik denilen bir zemin. Senelik kira bedeli 255 akçadır.
11. Demrepare denilen Div Şeref bağı civan. Senelik kira bedeli 135 akça.
12. Cisir-i kebîr yanında ve Molla Ali tasarrufunda bulunan bir değer. Senelik geliri 60 akça.

[31] Açıklık-Sağırılı, *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları*, 148-149.

13. Medrese civarında Kır Ali ve Debbağ Muhammed ve Hacı Hayri haneleri. Senelik geliri 120 akçadır.

14. Kalkancı yeri adı verilen zemin. Senelik kirası 45 akçadır.

2.2. Medresenin Görevlileri ve Aldıkları Ücretler

1. Müderrislere, günde altı akça, senede 12 müd buğday ve 6 müd arpa.

2. Altı talebe ve bir bevvaba, günde birer akça, senede 16'şar müd buğday ve dörder kile arpa.

3. Muîde, günde iki akça senede dört müd buğday ve iki müd arpa.

4. Su meremmetçisine, senede bir müd buğday verilmektedir.^[32]

Yukarıda belirtilen masrafların haricinde elde edilen gelirden ne kalırsa Emir Hisar Bey evlatlarına ayrılmaktadır. Vakfın tevliyeti (idaresi) Tokat Müslümanlarının büyük çoğunluğunun şahadeti ile evlâddan Hasan Çelebi b. Veli Çelebi'ye verilmiştir.^[33] Her iki kayıt incelendiğinde gerek vakfedilen akar ve gerekse lehine vakfedilenler bakımından bazı farklılıklar olduğu açıkça görülmektedir. Akarlar konusundaki farklılık ise kesin olarak bir şey söylemek için yeterli veri olmasa da Uzun Hasan ve Karaman kuvvetlerinin verdiği zarardan ya da devletin tescille ilgili eksikliklerden kaynaklanan sınırlandırması olabileceği aklı gelmektedir. İlk vakfiyede müftü ve soyundan gelenler için vakfedildiği ifade edilse de Emir Hisar Bey'in evlâdları için vakfedilmiş olması daha isabetli görünmektedir. Söz konusu müftünün vâkıfın evlâdlarından biri olması da mümkündür. Hatta evlâddan Hasan Çelebi b. Veli Çelebi'nin mütévelli olması Çelebi ünvânı söz konusu genellikle ilmiyeden olanlara bu lakabın verilmesi söz konusu müftünün Veli Çelebi olması da mümkündür.

3. HİSARİYE MEDRESESİNİN HUKUKİ TEMELLERİ VE FİNANSMANI

3.1. Hukukî Temelleri

Vakıf müessesesi Osmanlı Devleti zamanında birçok alana yayılmış özellikle de eğitim, sosyal ve ekonomik alanda büyük gelişme kaydetmiştir. Bu vakıflar yararlanırları bakımından; hayri, zürri ve yarı zürri olmak üzere üçe ayrılır. Hayri vakıflar, vâkıfın (vakfeden kişinin) menkul ya da gayrimenkulle hiçbir bağının kalmadığı bütün kullanım hakkının ve gelirinin Allah rızası için doğrudan doğruya hayır amacına tahsis ettiği vakıflardır. Bu vakıflar sadece fakirlere ve kimsesizlere yardım gibi sınırlı ya da

[32] Şimşirgil, "XVI. yüzyılda Tokat Medreseleri", 232-233. Arşiv kaynakları için bkz. TKKKA, TD 14, 166b,167b-169a; BA, TD 79, 149; TD 287, 290; TKKKA, TD 14, 218 a-b, 281b-282a.

[33] Şimşirgil, "XVI. yüzyılda Tokat Medreseleri", 233.

böyle bir sınır konulmadan gerekli şartları taşıdığı takdirde vâkıfın ailesi de dâhil herkesin yararlanması için kurulur.^[34] Yarı ailevi vakıf ise vakfedilen menkul ya da gayrimenkullerin veya bunlardan elde edilen gelirlerin bir kısmının Allah rızası için harcanıp bir kısmının vakfiyede şartlar doğrultusunda vâkıfın ailesi arasında paylaştırılmasıdır.^[35]

Zürri vakıflar ise kişinin vakfettiği mallar ve gelirleri vâkıfın nesli kesilene kadar zengin yahut fakir hısımlarının yararlanması amacıyla vakfiyede belirtilen şartlar doğrultusunda aile üyeleri arasında paylaştırılan, vâkıfın, nesli kesildikten sonra hayır kurumlarının hizmetine sunulan vakıflardır ki buna evlatlık, zürri veya ehlî vakıflar da denilir.^[36] Vâkıfın fakir hısımları bulunması halinde bunların ihtiyaçlarını temin için vakıf yapması ve önce hısımlarına daha sonra da fakirlere tahsis etmesi caizdir. Ancak evlatlık vakıflarda zengin hısımlar da bu kuruluşların gelirlerinden yararlanma hakkına sahiptir. Bu durum evlatlık vakıfların şer'an câizliği hususunu tartışılmalı hale getirmiştir. Ebû Hanife ve İmam Muhammed'e göre te'bid (ebedî kılmak) vakfın cevazı için şarttır. Yani vâkıf, vakfını ebediyen sonu gelmeyecek bir cihete tahsis etmelidir, nihayetini zikretmeyecek olursa bu durum vakfa sonu gelecek bir cihetten söz etmek ve ona bir vakit tayin etmek anlamına gelir ki bu da meçhule yapılan bir vakıf olduğundan vakıf sahih olmaz. Ebu Yusuf'a göre ise vakıfta te'bid şart değildir. O, vâkıf sonu gelebilecek bir cihetten söz etse de etmese de neticede fakirlere ait olur.^[37]

Diğer taraftan İmam Muhammed'e göre vakıf temlik bir tasarruftur ve vakıfta ise temlik teslimle olur. Temlik ve teslimden sonra vâkıfı, vakfedilenin aslında veya gelirinde zilyet kabul etmek temlike aykırıdır. Dolayısıyla vâkıfın vakıftan yararlanmasını ve kendisine vakfetmesi câiz değildir. İmam Ebu Yusuf'a göre ise vakıf, vakfedilene vâkıfın mülkü olmaktan çıkarıp, Allah'ın mülküne dâhil eden bir tasarruf olduğu için vâkıfın bundan sonra kendi nefesine tahsisi Allah namınadır ve vakfın amacına aykırı değildir.^[38] Bu sebeple o, vâkıfın hısımları zengin insanlar olsa da sonunda

[34] Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* (Ankara: TTK Yayınları, 1988), 200vd.; Serhat Yener, *Hayrat Vakıf Mallarının Hukuki Durumu Üzerine Bir İnceleme* (Sivas: Revak Yayınları, 1992), 92vd.; Ahmet İnanır, *İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslam Hukuku* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2015), 311-315.

[35] Detaylı bilgi için bkz. Bahaeddin Yediylidiz, "Vakıf Maddesi", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1986), 153-158; Muhammet Okudan, *Osmanlı Dönemi Samsun Vakıfları* (Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 1.

[36] Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 200-201; Muhammed Ebu Zehra, *Muhadarât fi'l-Vakf*, (Mısır: y.y., 1971), 188.

[37] *İbn Hümmâm, Şerhu Fethu'l-Kadir* (Bulak: Büyük Emirî Matbaası, 1316), V5: 48.

[38] Burhaneddin Merğînânî, *Hidâye Şerh-u Bidâyeti'l-Mübtedî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), III: 15; Şemsüddîn Serahsî, *Mebûsût* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 31-32, 41-42.

fakirler mevkûfun aleyh olarak açıkça belirlenmek sûretiyle evlatlık vakıflarının geçerli olması görüşündedir.^[39]

Osmanlı Devleti'nde uygulama Ebu Yusuf'un görüşüne göredir.^[40] Nitekim Hisâriye Medresesi'ndeki bir kayda göre, Tokat'ın Müslüman miskinlerine yardım edilmesi zikredilmekte, vakıf kurucusunun nesli son bulduğu takdirde, yönetimin beldenin kadısına geçmesi şart koşulmaktadır.^[41] Evlatlık vakıflar vâkıflarına, İslam miras hukukunun -bir kişi malının ancak üçte birini vasiyet edebilir, geriye kalan üçte iki mal ise vefatından sonra miras hukuku kaidelerine göre mirasçılar arasında taksim edilir- sınırlandırmalarına maruz kalmadan daha hayattayken malının kontrolünü devam ettirme, ölümünden sonra da onu dokunulmaz kılma, vârislerinin malı satıp kaybetmesinin de önüne geçme ve dilediğini de ondan yararlanacak kişi olarak tayin etme imkânı vermektedir.^[42]

3.2. Finansmanı

Hisâriye Medresesi örneğinde görüldüğü üzere Osmanlı medreseleri zürri vakıf tarzında kurulmuştur. Padişah ailesi ve askeri sınıfa mensup kişiler veya onların akrabaları tarafından inşa edilmiş müderris maaşları, kapıcı maaşları, öğrencilerin iâşe ve ibâtelere ve bursları gibi masraflarının karşılanması için bu medreselere başta akâr olmak üzere çeşitli gelir kaynakları vakfedilmiştir. Vakıf gelirlerinin toplanması ve gerekli yerlere harcanması için vakıf kurucuları medreseye bir müteveli tayin etmektedir. Genellikle bu yöneticiler vakıf kurucularının çocukları olmaktadır. Müteveli söz konusu akarlardan elde edilen geliri vakfedilen yerlere güncel şartlara göre sarf etmekle görevlidir.

Vakfiyede yer alan bilgilere göre Hisâriye Medresesi askeri sınıfa mensup Sultan Çelebi Mehmet devri Rumeli Beylerbeyi Bayezid Paşa'nın kardeşi Emir Yahşi Beyoğlu Emir Hisâr Bey tarafından zürri vakıf olarak kurulmuştur. Kuruluşunun üzerinden uzun bir süre geçmeden müteveli ve müderrisler paylar konusunda ihtilafa düşmüş ve sorun padişah fermanıyla

[39] Ömer Nasûhi Bilmen, *Hukuku İslâmîyye ve Istılahatı Fikhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Kitabevi, t.y.) 4: 358.

[40] Evlâdiyelik vakıflarla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. İnanır, "İbn Kemal'in 'Risâle Fî Duhûli Veleđî'l-Bint Fî'l-Mevkûf Ala Evlâdi'l-Evlâd' Adlı Risalesi Bağlamında Osmanlı Zürri (Evlatlık-Evladiye) Vakıf Uygulamasında 'Evlâd'ül-Evlâd' Meselesi", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, II, (2012): 44-62.

[41] "Elde edilenlerden hayatı boyunca Müftü de hakkına düşeni alır, asırlar boyunca müftünün çocukları, sonra da onların çocukları nesilden nesile yönetirler. Müftünün nesli son bulup, hiç kimse kalmazsa, medrese mamur olduğu müddetçe, zikredilen şehirdeki kadı, müteveli ve bakıcının maslahatlarına harcanmasına karar verir." (Açıkel-Sağırılı, *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları*, 148-149).

[42] Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 206.

la ancak çözülebilmıştır. Bu durum tarafların vâkîfın şartlarına tam olarak riâyet edilmemesinden kaynaklanmaktadır. Bu sorun sadece söz konusu medreseyle de sınırlı değildir. Nitekim Osmanlı toplumunda evlatlık vakıf kuranlar, keyfi tasarrufla bulunmak amacıyla -vakfın amacına aykırı- mütevelliyi o kadar yetkili kılmış ve müteveli de bu yetkiyi o kadar istismar etmiş olacaklar ki Kanûnî Sultan Süleyman (1520-1566), vâkîfın evlatlık vakıflarda her işte mütevellinin görüşünün esas alınması şartına itibar edilmeyeceğini belirten bir ferman yayınlamak zorunda kalmıştır. Ebussuûd (982/1574), bu gibi şartların 944/1537 tarihli Padişah fermanı ile geçersiz sayıldığını, vakıf muhasebelerinin vakıf mütevellisi ve vakıf nâzırı nezâretinde hâkimin huzurunda görülmesi gerektiğini, mütevellilerin ise yalnızca "ârâ-yı sahîha"sına itibar edileceğini belirtmiştir.^[43] Devlet, aslında tamamen hayır amaçlı dinî bir tüzel kişilik mahiyetinde olan vakıf müessesesinin, devlet tarafından denetim altına alınmıştır.^[44] Bu nedenle vakıf kurucuları, evlatlık vakıf vakfedenlerin vakıflarının, kadı tarafından Ebû Hanîfe'nin görüşüne dayanarak iptal edilmesinden çekindiklerinden vakıf şartnamesinde "Müslümanların kadılarında bir kadıya arz ettim ve bu vakfı onayladı." diye tescil ettirmek suretiyle vakfın ebediyen iptal edilmesinin önüne geçmeye çalışmışlardır.^[45] Hisâriye Medresesi vakfiyesinde pek çok hâkimin ismi geçmesi söz konusu durumdan kaynaklandığı söylenebilir.

Sonuç

Tokat Hisâriye Medresesi'nin Osmanlı'nın fetret döneminde kurulmuş zâviye, mescid, medrese ve odadan teşekkül eden bir külliye olduğu söylenebilir. Vakfettiği akar ve işletmelerden de anlaşılacağı üzere vâkîf Emir Hisar Bey Tokat'ın ileri gelen beylerinden biridir. Hatta bazı kayıtlarda adıyla bilinen bir mahalle de zikredilmektedir. Araştırmada farklı yüzyıl-

[43] "Tevliyeti evlâda meşrû olan vakfın vakfiyesinde şart-ı vâkîf: 'Cemî umûrda re'y, mütevellinin ola' deydü kaydolunsa, vakf-ı mezbûrun muhâsebesi görülmek lâzım olduksa, mütevellî mi görür, yoksa vakfın nâzırı mı görür? Cevap: Mütevellilere bilkülliyye irhâ-i inân (yetki verilmişse) olunup, şart-ı vâkîf ile amel olunmak erba'a ve erba'ne ve tis'imietin (944/1537) tarihinde ref' olunup, re'y-i hâkim inzîmâmı ile olmak emrolunmuştur. İkisinin mahzarında muhâsebeler re'y-i hâkimle görülür. Mütevellinin ârâ-yı sahîhası müsâade olunup, ârâ-yı muhtelifesi reddolunur. Emr-i Şer-i Şerîf dahi budur." Ebussuûd, Muhammed el-İmâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (İstanbul: İstanbul Müftülüğü Ktp.), 178, vr. 99a.

[44] Zeyd'i mütevellî kendi kavliyle muhasebesini kadıya gördürüp eline mühürlü defter alsın, hâlen mürtezika-yi vakf, Zeyd, mezann-ı hiyanet olduğunu kadıya ilam ettiklerinde kadı, Zeyd'in muhasebesini tekrar görüp erbâb-ı zimemî yoklamaya kadir olur mu? Beyan buyurub müsab oluna. Cevap: Olur. Harrarahû Fakir Ahmed İbn Kemal. *Mecmûatü'l-Fetâvâ*, Fatih, 2419, vr. 19a.

[45] İbn Kemal, *Mühimmâtü'l-Müftî*, Slm. Ktp., Çorlulu Ali Paşa, 260, vr. 147b: İnanur, *İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslam Hukuku*, 319.

larda Hisâriye Medresesi'nin durumuyla ilgili çeşitli kaynaklarda dağınık bir şekilde bulunan bilgilere bir araya toplanarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu yönüyle çalışma önceki çalışmalara bir katkı mahiyetindedir. Hatta medresenin yerinin 1832 yılında değiştirilmesiyle ilgili bir tespit yapılmıştır. Ancak konuyla ilgili daha fazla çalışmaya ihtiyaç vardır.

Hisâriye Medresesi ilk kurulduğunda bir müderris, bir muîd, altı fıkıh talebesi ile eğitime başlamış yirminci yüzyılın başında ise 48 talebeye ulaşmıştır. Medresede özellikle kuruluş yıllarında fıkıh eğitimine daha bir önem verildiği anlaşılmaktadır. Medresenin bir aile vakfı olduğu, hukuken zengin evlâdların yararlanmasıyla ilgili fikhî sorunu aşmak üzere nesil son bulduğunda gelirin Tokat fakirlerine verilmesi kaydıyla aşmaya çalışıldığı ve bu yönüyle diğer medrese vakıflarıyla benzer özellik gösterdiği görülmektedir. Ancak ilk vakfiyede Tokat müftüsü ve evlâdlarına yapılan aile vakfının kuruluşundan kısa bir süre Emir Hisar Bey evlâdına geçtiği görülse de araştırmada söz konusu müftünün muhtemelen Emir Hisar Bey evlâdından olduğu düşünülmektedir.

Finansman bakımından ise medrese ilk vakfiyede sayılamayacak kadar çok akara sahipken aradan geçen kısa süre içinde azalması söz konusu aile vakfının müteveli tarafından iyi yönetilmediğini göstermektedir. Tabii bunda Uzun Hasan ve Karaman kuvvetlerinin Tokat'ı tahribinin ne kadar etkili olduğu da ayrı bir çalışma konusudur. Müderris ve diğer yardımcıların gelirlerinin iktisadi şartlara göre yeniden güncellendiği söylenebilir. Neticede kaynaklardaki daralmanın müderris ve müteveli arasında nizaya sebep olduğu müşkilin ancak Padişah fermanıyla halledildiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Acunsal, Ferit, *Gerçeklerin Diliyle Tokat*, İstanbul: Tanin Basımevi, t.y.
- Açkel, Ali "Tokat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41: 219-223. İstanbul: TDV, 2012,
- Açkel, Ali-Sağırılı, Abdurrahman, *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları-Vakfiyeler*, Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Akgündüz, Ahmet, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara: TTK Yay., 1988.
- Asarkaya (Cinlioğlu), Halis *Osmanlılar Zamanında Tokat*, Tokat: Tokat Matbaası, 1941.
- Baltacı, Cahid. XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.
- Bilmen, Ömer Nasûhi, *Hukuku İslâmîyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul: Bilmen Kitabevi, t.y..

- Ebu Zehra, Muhammed, *Muhadarât fi'l-Vakf*, Mısır, y.y., 1971.
- Ebussuûd, Muhammed el- İmâdî, *Mecmûatü'l-Fetâvâ*, İstanbul: İstanbul Müftülüğü Ktp., t.y..
- Ekin, Ümit, "Bir Sakk Mecmuasına Göre 17. Yüzyılda Tokat", *Karadeniz Araştırmaları*, 20 (Kış 2009): 59-71.
- Haniççe, Murat, "Medreselerde Geceleyenlerin Profilleri Üzerine Bir Deneme: Tokat Medreseleri Örneği (1830-1847)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21:1 (Mart 2017): 237-258.
- İbn Hümâm, *Şerhu Fethu'l-Kadir*, Bulak: Büyük Emirî Matbaası, 1316.
- İbn Kemal, *Mecmûatü'l-Fetâvâ*, Slm. Ktp., Fatih, 2419.
- Mühimmâtü'l-Müftî*, Slm. Ktp., Çorlulu Ali Paşa, 280.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. E. İhsanoğlu, İstanbul: İrcica, 1998.
- İnanır, Ahmet, *İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslam Hukuku*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2015.
- "İbn Kemal'in 'Risâle Fi Duhûli Veleđi'l-Bint Fi'l-Mevkûf Ala Evlâdi'l-Evlâd' Adlı Risalesi Bağlamında Osmanlı Zürrî (Evlatlık-Evladiye) Vakıf Uygulamasında 'Evlâd'ül-Evlâd' Meselesi", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, II, (2012): 44-62.
- Mergînânî, Burhaneddin, *Hidâye Şerh-u Bidâyeti'l-Mübtedî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- Okudan, Muhammet, *Osmanlı Dönemi Samsun Vakıfları*, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., 2017.
- Serahsî, Şemsüddîn, *Mebisût*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.
- Şimşirgil, Ahmet, "XVI. yüzyılda Tokat Medreseleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, VII, (2015) 227-228, ss. 227-242.
- Tansel, *Selahattin*, Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyetleri, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1985.
- Unan, Fahri, "Medreseler ve Osmanlı Merkezî Yönetimi", Erişim: 20.11. 2010, <http://yordam.manas.kg/ekitap/pdf/Manasdergi/sbd/sbd9/sbd-9-01.pdf>.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Tokat Kitabeleri*, Yay. Haz: Mehmet Mercan ve Mehmet Emin ULU, Ankara: y.y, 2003.
- Yavi, E., *Tokat*, İstanbul: Tokat Otelcilik Turizm A.Ş. Yayını, 1986.
- Yediylıdız, Bahaeddin "Vakıf Maddesi", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yay., 1986.
- Yener, Serhat, *Hayrat Vakıf Mallarının Hukuki Durumu Üzerine Bir İnceleme*, Sivas: Revak Yay., 1